

RELIEFUL „NARATIV“ ÎN DACIA

Publicarea, mai ales în ultimele două decenii, a unui bogat material sculptural descoperit pe teritoriul Daciei, permite și reclamă, totodată, pasul următor în cercetarea antichităților romane: sintetizarea unor aspecte ale artei provinciale. Acestui deziderat încearcă să-i răspundă și articolul de față, urmărind o categorie specială a reliefulor romane.

În colecțiile Muzeului Banatului din Timișoara (inv. nr. 175) se păstrează o placă de marmură (înălțime 27 cm, grosime 4 cm) acoperită cu reliefuli săpate adânc, dispuse în două registre (registrul superior înalt de 9,5 cm, iar cel inferior înalt de 10 cm; fig. 1¹). Piesa a aparținut fostului muzeu al județului Severin din Lugoj și provine, probabil, din săpăturile întreprinse la Tibiscum prin anii 1923—1924 de G. G. Mateescu. Monumentele romane păstrate la Lugoj, actualmente în Muzeul de istorie și etnografie, au fost publicate ori rediscutate²; acesta însă — intrând în patrimoniul muzeului ti-

Fig. 1

¹ Adresăm cuvenitele mulțumiri colegei Doina Benea pentru ilustrația și datele privitoare la această piesă.

² D. Isac—I. Stratan, în *Banatica*, II, 1973, p. 117—130.

mișorean — a rămas puțin cunoscut, tot ceea ce s-a scris despre el reducându-se la sumara precizare „basorelief cu isprăvile lui Hercules”, care împreună cu o fotografie figurează în prezentarea mai veche a colecțiilor de la Lugoj³. Ulterior relieful a fost abia amintit⁴, deși, după cum vom dovedi în cele ce urmează, merită mai multă atenție, fiind unul din puținele monumente sculpturale care reprezintă în Dacia genul reliefului „narativ”.

Se observă cu ușurință că în ambele registre au fost înfățișate isprăvile lui Hercules. Din păcate, starea de conservare mediocră, la care se adaugă stângăcia lapidului, produce dificultăți în identificarea unor scene.

În registrul superior, prima imagine din stînga este cea mai ușor și mai sigur de identificat, lupta lui Hercules cu leul din Nemeea. Episodul este subiectul de predilecție al sculptorilor din Dacia, printre cele 12 cunoscute munci. El mai apare într-un relief de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa⁵, un altul de la Cioroiul Nou⁶, pe un altar funerar de la Germisara⁷ și un perete de ediculă funerară din loc neprecizat în Transilvania⁸, ca și pe bolta unei construcții funerare de la Porolissum⁹. Subliniem că momentul luptei este redat foarte asemănător pe relieful din Ulpia Traiana Sarmizegetusa și pe altarul de la Germisara, spre deosebire de imaginea de la Porolissum, care surprinde eroul într-o altă poziție.

A doua imagine îl înfățișează pe Hercules cu *exuviae leonis* pe cap și peste umeri, cu *clava* ridicată în mîna dreaptă, iar peste antebrațul stîng atîrnă o mantie (?). Similar este înfățișat eroul de un monument din Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹⁰ și de o statueta din bronz¹¹.

Scena următoare din registrul superior îl înfățișează purtînd în spate un animal. În această ipostază Hercules apare, de obicei, în episodul prezentării mistrețului de pe muntele Erymanthus lui Eurystheus. Aici însă animalul pare să fie mai degrabă taurul cretan. În luptă cu acesta Hercules nu este înfățișat în Dacia. Nu este exclus ca la extremitatea dreaptă a registrului superior să înceapă o a patra scenă.

În registrul inferior, prima „ispravă” înfățișată în stînga este greu de identificat. Ea reprezintă, poate, obținerea merelor de aur din grădina Hesperidelor. Personajul înfățișat în mers spre un pom păzit de un șarpe¹² poate fi Atlas, în timp ce Hercules ținea pe umeri bolta cerească. La marginea stîngă a registrului inferior credem că putem observa bolta cerească, redată sub forma unui glob și un braț al eroului, susținînd-o¹³. Dacă identi-

³ T. Simu, *Indicatorul obiectelor mai importante păstrate în Muzeul Județului Severin*, Lugoj, 1943, p. 21, fig. 25.

⁴ D. Tudor, *Orașe, țiguri și sate în Dacia romană*, București, 1968, p. 39; M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 181, nr. 24; idem, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 227.

⁵ M. Bărbulescu—E. Nemeș, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 317—322.

⁶ D. Tudor, în *Omăgiu lui Petre Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 111.

⁷ M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 187, nr. 77, fig. V/1—2 (cu bibliografia mai veche).

⁸ O. Floca—W. Wolski, în *BMI*, XLII, 3, 1973, p. 21, nr. 23, fig. 34.

⁹ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 187—188, nr. 79, fig. IX/1.

¹⁰ V. Wollmann, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 213, nr. 12, fig. 14.

¹¹ M. Bărbulescu, *op. cit.*, p. 184, nr. 49, fig. XI/2.

¹² Pomul din grădina Hesperidelor păzit de un șarpe: S. Reinach, *RépStat*, I, 1897, p. 463, nr. 1966.

¹³ Poziție asemănătoare a lui Atlas (sau Hercules?): S. Reinach, *RépStat*, p. 468, nr. 1999 A.

carea este corectă, înseamnă că ne aflăm în fața unei reprezentări din Dacia a momentului obținerii merelor de aur din grădina Heperidelor. Episodul, deși apare deja în arta secolului al VI-lea î.e.n.¹⁴, rămâne rar reprodus de sculptorii antici¹⁵. Cu cele trei mere în palmă Hercules e înfățișat frecvent în ambele tipuri iconografice întâlnite în Dacia, Masta-Giustiniani și Farnese.

Relieful următor prezintă eroul în tovărășia unui animal. Pare să fie mai curînd scena aducerii boilor lui Geryon, decît îmblînzirea cailor lui Diomede.

În cea de a treia imagine din registrul inferior Hercules, cu măciuca ridicată în mîna dreaptă, apare însoțit de un animal — probabil, Cerberul. Cu paznicul Infernului Hercules mai este figurat în Dacia, la Ulpia Traiana Sarmizegetusa¹⁶ și Drobeta¹⁷.

În continuarea registrului, dintr-o a patra scenă se mai păstrează brațul drept al eroului cu măciuca.

Un singur relief din Dacia se poate asemui monumentului din Tibiscum: cel descoperit de Constantin Daicoviciu într-o încăpere din așa-numitul „Palat al Augustalilor” din Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Dintre numeroasele fragmente ale acestui relief, păstrate la Muzeul din Sarmizegetusa, am reușit să identificăm cîteva scene: lupta cu leul din Nemea, aducerea boilor lui Geryon (sau a taurului cretan?), prezentarea mistrețului de pe muntele Erymanthus lui Eurystheus și, poate, episodul uciderii păsărilor stimfalide¹⁸. Și alte fragmente de relief¹⁹, păstrate în același muzeu ori în Muzeul județean Hunedoara din Deva, ar putea să provină din acest monument de mari dimensiuni; o încercare de reconstituire ar fi necesară.

Trimiterile frecvente pe care le-am făcut prin analogii la Ulpia Traiana Sarmizegetusa, sau la localități din teritoriul acesteia, Micia și Germisara, conduc spre ipoteza producerii altoreliefului descoperit la Tibiscum într-un atelier din capitala Daciei sau, cel puțin în maniera artistică din Ulpia Traiana Sarmizegetusa. Diferitele episoade sînt realizate cu minimum de elemente, strict necesare identificării scenei de către privitorul antic. Prin juxtapunerea scenelor se acoperă în întregime suprafața plăcii, degajîndu-se impresia de îngrămădire dictată de *horror vacui*, caracteristică semnalată deja la unele monumente lucrate în metropola Daciei²⁰.

Cele două monumente se detașează printre numeroasele reliefuri cunoscute în Dacia. Avînd în vedere clasificarea generală a reliefului roman (decorativ, religios, funerar și istoric), cele două piese ar trebui încadrate — prin conținut — în categoria reliefului religios. Totuși, ele sînt diferite de ceea ce constituie prin excelență relieful religios în provincie: plăcile votive

¹⁴ F. Brommer, *Herakles. Die zwölf Taten des Helden in antike Kunst und Literatur*, Münster—Köln, 1953, p. 54.

¹⁵ A. Baumeister, *Denkmäler des klassischen Altertums*, I, München—Leipzig, 1884, p. 653, fig. 721 (printre „muncile” reprezentate pe soclul unei statuete înfățișîndu-l pe Hercules copil).

¹⁶ V. Wollmann, *loc. cit.*

¹⁷ M. Gramatopol—V. Crăciunescu, în *Rev. Roum. Hist. l'art*, IV, 1967, p. 150, nr. 160.

¹⁸ M. Bărbulescu—E. Nemeș, *loc. cit.*; M. Bărbulescu, în *ActaMN*, XV, 1978, p. 226.

¹⁹ *Monuments* nr. 36 f (pl. X), 37 (pl. IX), 70 (pl. XVII), 274 (pl. XLVI), 298, 299 (pl. L), 300 (pl. LIII), 388, 389 (pl. LXVIII), 391 (pl. LXIX).

²⁰ L. Țeposu-Marinescu, în *Sargetia*, XI—XII, 1974—1975, p. 252.

înfățișând o singură scenă, sau o simplă imagine a divinității. Aici avem de-a face cu o succesiune de scene, fără puncte de legătură între ele; fiecare în parte ar fi putut constitui subiectul unui obișnuit relief votiv. Observând însă *totalitatea* episoadelor se dezvăluie cu ușurință intenția de *narare* a legendei herculeene, desfășurată în asemenea reliefuri poliscenice. Abstracție făcând de reliefurile mitriace în registre²¹, reliefurile narative se dovedesc a fi foarte rare. Mitologia lui Hercules se pretează dealtfel la această modalitate de transpunere artistică²², dar în întreaga Dacie nu cunoaștem, deocamdată, vreun alt relief pe care l-am putea circumscrie genului „nativ”, nici referitor la Hercules, nici la vreo altă divinitate.

Originea reliefului nativ în Dacia, gen reprezentat la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și la Tibiscum, trebuie căutată, probabil, în Italia, unde o serie de sarcofage, datate, în general, în prima jumătate a secolului al II-lea, prezintă compoziție narativă²³ prin derularea scenelor liturgice sau legendare, mai mult sau mai puțin izolate între ele. Sarcofagele de la Villa Borghese²⁴ și Velletri²⁵ sînt poate cele mai bune exemple de ilustrare completă a mitului lui Hercules prin scene succesive, bine individualizate. Și alte particularități artistice din metropola Daciei au o origine asemănătoare. Așa de pildă, stelele aniconice, specifice Ulpiei Traiana Sarmizegetusa în prima jumătate a secolului al II-lea, se datorează unor meșteri veniți din nordul Italiei²⁶. Pe de altă parte, s-a remarcat mai demult că elementele etnice italice dețin în capitala Daciei o pondere mai însemnată decît, în general, în provincie²⁷. În aceeași ordine de idei putem adăuga și răspîndirea unor culte la Ulpia Traiana Sarmizegetusa. După părerea noastră, favoarea deosebită de care se bucură cultul lui Silvanus, dovedită prin descoperiri recente²⁸, trebuie pusă pe seama unei componente italice în vehicularea acestui cult în provincie, cel puțin la fel de consistentă ca cea panonică și dalmată²⁹.

Cele două reliefuri narative sînt, prin raritatea genului, piese de excepție în Dacia. De aceea apare justificată întrebarea: care era destinația lor? Erau *ex-voto*-uri, ori constituiau *obiecte de cult* destinate adorației credincioșilor? Distincția pe care o face V. Müller între „Kultbild” și „Götterbild”³⁰ este, în general, greu de acceptat. Tehnica rondo-bosso era, după concepția lui Müller, modalitatea prin excelență a realizării imaginilor de cult, reliefului fiindu-i rezervat doar rolul de „Götterbild”. Referindu-ne la reprezentările lui Hercules descoperite în Dacia, o imagine care însemna cu siguranță „Kult-

²¹ E. Will, *Le relief culturel gréco-romain*, Paris, 1955, p. 395, 415; Al. Popa, în *Acta Iranica. Textes et mémoires*, IV. *Etudes mithriaques*, Téhéran—Liège, 1978, p. 328—330.

²² A se vedea, de pildă, un relief din Napoli, unde scena centrală (Hercules și Omphale) e înconjurată lateral de episoade cu muncile eroului (E. Will, *op. cit.*, p. 435).

²³ R. Turcan, *Les sarcophages romains à représentations dionysiaques. Essai de chronologie et d'histoire religieuse*, Paris, 1966, p. 136—139, 165—170.

²⁴ A. Frova, *L'arte di Roma e del mondo romano*, Torino, 1961, p. 294, 296; J. Ferguson, *The Religions of the Roman Empire*, London, 1970, p. 141—142.

²⁵ Bernard Andreae, *Studien zur römischen Grabkunst*, Heidelberg, 1963, p. 49 sqq.

²⁶ L. Țeposu-Marinescu, *loc. cit.*

²⁷ *TransAnt*, p. 162; C. Daicoviciu—H. Daicoviciu, *Ulpia Traiana*, București, 1966, p. 24.

²⁸ A. Rusu, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 697—698; I. Piso—A. Rusu, în *ActaMN*, XIV, 1977, p. 155—157.

²⁹ St. Tóth, în *Acta Class. Univ. Scient. Debrecen*, III, 1967, p. 77—84.

³⁰ *RE, Suppl.*, V, s.v. *Kultbild*, 472.

bild" (în accepțiunea dată de Müller termenului) ar fi statuia colosală ale cărei fragmente s-au descoperit recent în templul sincretist (așa-zis al lui Malagbel) la Ulpia Traiana Sarmizegetusa³¹. Ne raliem opiniei lui E. Will potrivit căreia nu numai statuile pot fi imagini de cult, ci și reliefurile; prin urmare, limitele între „Kultbild“ și „Götterbild“, pe care V. Müller le credea foarte clare sînt de fapt confuze³². Există mai multe culte unde modalitatea de redare artistică a divinității este relieful prin excelență (Mithras, cavalerii danubieni, cavalerul trac etc.). Apoi, să nu uităm că dacă o statuie e operă de artă, ea este în același timp mai costisitoare, ceea ce poate deveni un impediment în procurarea ei. De aceea, reliefurile cu scene multiple, „narrative“, de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa și Tibiscum, modele de „Götterbild“ prin mișcare și prezentarea acțiunii, puteau constitui obiecte de venerație, adică „Kultbild“, suplinind imagini tridimensionale. La sfîrșitul secolului al II-lea și la începutul celui următor mai mulți împărați (Commodus, Septimius Severus, Caracalla), prin devoțiunea lor specială au revitalizat cultul eroului³³. În această epocă se plasează, probabil, și reliefurile care „povestesc“ mitul lui Hercules. Dacia se conforma politicii religioase imperiale: act de loialism politic mascat de veșminte religioase, situație în care am găsit și cultele abstracțiunilor personificate³⁴.

Reliefurile „narrative“ fac dovada anumitor cunoștințe în domeniul mitologiei clasice. Ele constituiau, dealtfel, una din modalitățile de preluare în provincie a unui cult larg răspîndit în epoca imperială. Este știută importanța reprezentărilor pentru formarea ideilor religioase la marea majoritate a credincioșilor; rolul educativ deține în acest caz primatul și adesea calitățile artistice sînt subordonate conținutului narativ. Faptul că pe relieful de la Tibiscum nu apare nici o inscripție explicativă este semnul familiarizării privitorilor cu conținutul scenelor. Amintim că pe unul din celebrele mozaicuri de la Ulpia Traiana Sarmizegetusa³⁵ apare Achile, în fața căruia se prosternă Priam, implorînd corpul lui Hector; în spate se află Hermes și Automedon. Ni se pare deosebit de semnificativ faptul, neobservat pînă acum, că înscrindu-se numele lui Achile, Priam și Automedon, lipsește cel al lui Hermes-Mercurius. Dar nu întîmplător: înfățișarea acestuia era binecunoscută tuturor, orice numire ar fi fost superflua. Similară este situația de pe așa-numita *arca* lui Cipselos. În descrierea pe care i-o face, Pausanias menționează că reliefurile arcei sînt însoțite de inscripții. Într-un caz însă, Pausanias explică lipsa acestor scurte texte astfel: „Întruoît Heracles nu este greu de recunoscut, datorită isprăvii pe care o săvîrșește și înfățișării, numele nu i s-a menționat alături“³⁶.

³¹ I. Piso, în *Alia*, XXI, 1978, p. 279—280.

³² E. Will, *op. cit.*, p. 19—22.

³³ L. Preller, *Römische Mythologie*, Berlin, 1865, p. 657—658; *LexMyth*, I, 2, s.v. *Hercules*, col. 2980—3002 [R. Peter]; *DA*, III, 1, s.v. *Hercules*, p. 128 [F. Dürnbach]; G. Wissowa, *Religion und Kultus der Römer*, München, 1912, p. 94; *RE*, VIII, 1, s.v. *Hercules*, col. 580—582 [Boehm]; Fr. Altheim, *La religion romaine antique*, Paris, 1955, p. 290; K. Laue, *Römische Religionsgeschichte*, München, 1960, p. 321, 418; Fr. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris, 1966, p. 415; J. Ferguson, *op. cit.*, p. 41.

³⁴ B. Bărbulescu, în *Alia*, XX, 1977, p. 284—285.

³⁵ I. Berciu, în *Apulum*, IV, 1961, p. 157 sqq. (cu bibliografia mai veche).

³⁶ Pausanias, *Călătorie în Grecia*, V, 17 (trad. M. Marinescu-Himiu, București, 1974).

Dacă astăzi nu putem identifica unele scene ale reliefurilor narative, este interesant de observat că lipsa oricărei precizări epigrafice dovedește că locuitorul Daciei romane nu avea nevoie de asemenea explicații. Cu alte cuvinte, reliefurile „narrative” — adevărate „cărți de imagini în piatră”³⁷ — atestă și în Dacia, ca în oricare provincie a lumii romane, transmiterea vizuală și preluarea unui mit larg răspândit, o părticică din comoara spirituală greco-romană.

MIHAI BĂRBULESCU

LE RELIEF „NARRATIF” EN DACIE

(Résumé)

Le relief „narratif” est représenté en Dacie à Tibiscum (fig. 1) et à Ulpia Traiana Sarmizegetusa par deux monuments qui déploient la légende d'Hercule dans une succession d'épisodes, la narrant au spectateur. L'origine de ce type de relief doit être cherchée probablement en Italie où, d'une manière semblable, les exploits d'Hercule sont figurés sur des sarcophages. L'existence des reliefs „narratifs” éprouve des connaissances de mythologie classique en Dacie.

³⁷ E. Will, *op. cit.*, p. 418.